ՌԱՖԻԿ ՍՈՒՐԵՆԻ ԱԲԳԱՐՅԱՆ

ՀԱՅ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ

Ներկայացվող հուշարձանը գտնվում է պատմական Հայաստանի Սյունիքի Աղահեճ[1] գավառում, ներկայիս Ադր. ՍՍՀ Լաչինի շրջանի Լաչին շրջկենտրոնից 15 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք, Աղավնո[2] (այժմ Հագարի) գետի Աղ-Օղլան վտակի ձախ ափին:

Երբեմնի վանքից, որի շինությունների հետքերը այժմ էլ նշմարվում են, պահպանվել է միայն եկեղեցին: Դատելով ավերակներից, հին հայկական գյուղը փռված է եղել վանքի շրջակայքում: Նրա ոչ այնքան մեծ տարածքը արևելքից պատնեշվում է Սյունիքի բնությանը հատուկ սրածայր ժայռապանգվածներով: Արևմուտքից եզերված է հյուսիսից հարավ ձգվող և Աղ-Օղլան վտակի հովիտը դուրս եկող ձորով, որի արևելյան լանջի բարձունքում դեռ հեռվից ուրվագծվում է կիսավեր եկեղեցին:

Թե՛ գյուղի և թե՛ վանքի մասին մեզ ծանոթ պատմական աղբյուրներում և մասնագիտական գրականության մեջ տեղեկություններ չկան[3]: Տեղում արձանագրություններ չհայտնաբերվելու պատճառով հայտնի չէ նույնիսկ եկեղեցու անվանումը:

Եկեղեցին կարելի է դասել վաղ միջնադարում (5—7-րդ դդ.) Հայաստանում լայն տարածում ստացած ներքին խաչաձև կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանների տիպին[4]: Դրանք, ըստ հատակագծային հորինվածքի, բաժանվում են երեք խմբի՝ քառախորան, եռախորան, միախորան: Խորան անվանումը տրվում է ներքին հատակաձևում կոր եզրագծով հենախորշին[5] (խաչաթևին):

Դիտարկվող հուշարձանը իր երկխորան[6] բնույթով նշված տիպի մեջ նոր խումբ է կազմում և առայժմ լինելով միակը, մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Եկեղեցու ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այն կառուցվել է վաղ միջնադարում, հետագա դարերում հորինվածքի փոփոխություն չի եղել, և հուշարձանը, թեև լուրջ վնասվածքներով, բայց անաղարտ վիճակում հասել է մեզ: Նորոգումների հետքեր նկատվում են միայն ճակատային մասերում: Համարյա ամբողջովին փուլ է եկել հարավային պատը, որի հետևանքով բավականին տուժել են հարավային խաչաթևի և ավանդատան թաղերը: Գմբեթից պահպանվել են թմբուկը և արտաքուստ այն վերևից երիզող քիվից հատվածներ (հյուսիս-արևմտյան և հյուսիս-արևելյան մասերում), իսկ ծածկը փլվել և թափվել է աղոթասրահի ներսը: Ավերածությունների ենթարկվել է նաև արևելյան ճակատը, որտեղ ստորին մասի քարերը մեծ շերտով հանված են, որի հետևանքով էլ հյուսիսային ավանդատունը արևելքից բացվել է: Կիսով չափ փլված են արևելյան և հյուսիսային հենախորշերի գրմբեթարդները: Չորս ճակատներում էլ վերնամասերի քարերը թափված են, և գրեթե ամբողջությամբ քանդված են գմբեթատակ արտաքին քառանկյան անկյունները: Ընդհանուր առմամբ լավ վիճակում են արևմտյան խաչաթևի թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին ծավալները:

Եթե եկեղեցու հիմնական պանգվածը շինված է կոպտատաշ որձաքարով, ապա կառուցվածքային տեսակետից կարևոր հանգույցները՝ գմբեթակիր կամարները և նրանց հիմքերը, որմնասյուները, գմբեթարդները, թաղերը, առագաստները և տրոմպները, թմբուկը շարված են նույն տեսակի սրբատաշ քարերով: Լավ մշակված քարերով են շարված նաև պատերի, մուտքերի և պատուհանների կողամասերը, որոշ հատվածներ ճակատներում, ինչպես նաև ավանդատների կարևոր հանգույցները: Որմնասյուների հիպոստները և վեղարատակ քիվը ունեն պարզ

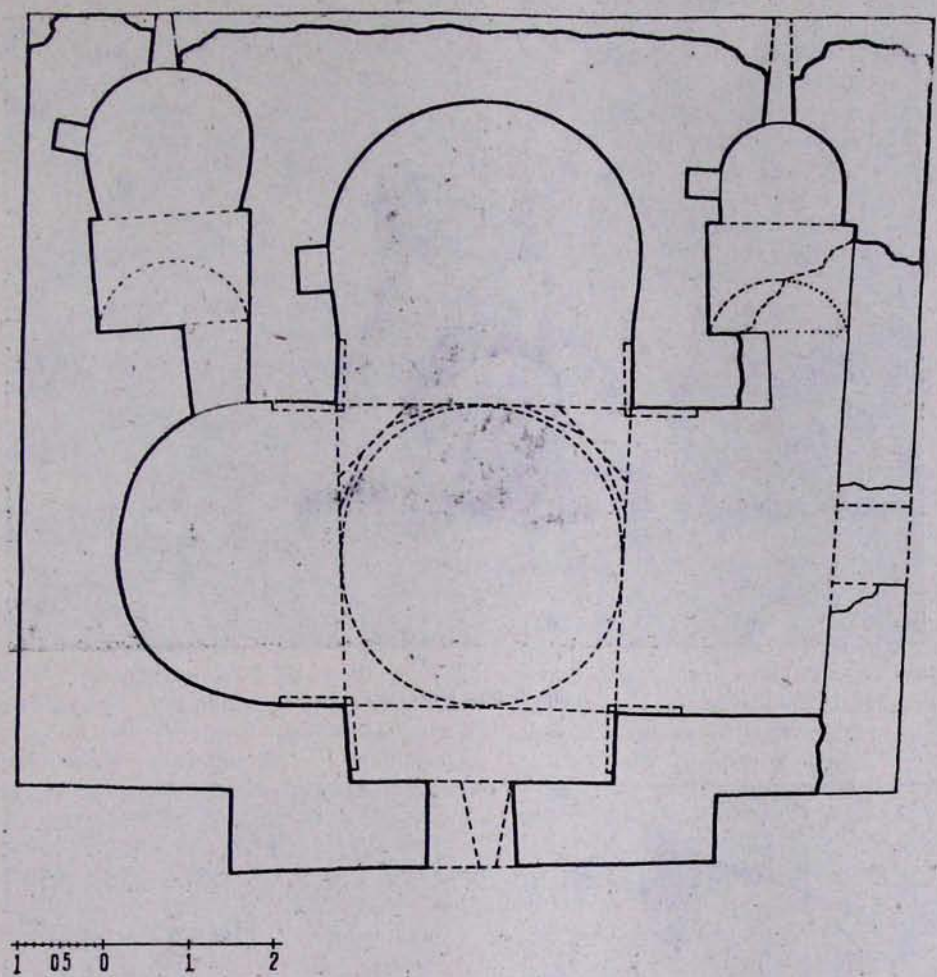

Եկեղեցու հատակագիծը

տրամատ: Եկեղեցու ներսը եղել է սվաղված: Սվաղի կգալի մասը դեռևս պահպանվում է:

Շինարարական այն տեխնիկան, ըստ որի հուշարձանի կարևոր հանգույցները շարված են սրբատաշ, իսկ մնացած մասերը համեմատաբար վատ մշակված քարերով, կիրառվել է 5—7-րդ դարերում (Ծովիկ, Արտավազիկ) և լայն տարածում ստացել միայն հետագայում (հատկապես 9—11-րդ դարերի ճարտարապետության մեջ)[7]:

Եկեղեցու հատակագծի ներքին խաչաձև հորինվածքը (առանցքային չափերն են 7,95×8,35 մ.) կազմված է արևելյան պայտաձև, հյուսիսային կիսաշրջանաձև, հարավային և արևմտյան ուղղանկյուն հենախորշերով: Եթե արևելյան գլխավոր խորանը ունի որոշ ձգվածություն, ապա հյուսիսայինի և հարավայինի խորությունները մոտավորապես հավասար են, իսկ արևմտյանը կգալիորեն կարճ է մյուսներից, որի հետևանքով արևելք-արևմուտք առանցքի ուղղությամբ կենտրոնագմբեթությունը խախտված է: Արտաքինից արտահայտված է միայն արևմտյան խաչաթևը, իսկ մնացած երեքը ավանդատների հետ միասին շրջափակված են ուղղանկյուն եզրագծով: Արտաքին հատակաձևով հուշարձանը նմանվում է Սասունիկի Ս. Գրիգոր, Կոշի Ս. Ստեփանոս և Հնեվանքի եկեղեցիներին[8]:

Տաճարն ունի երկու մուտք՝ հարավային և արևմտյան: Եթե հարավային մուտքը, որի մի հատվածն է պահպանված միայն, հավիվ է ապացուցում իր գոյությունը, ապա արևմտյանը կանգուն է և ներսից ու դրսից վերջանում է հորիզոնական բարավորով: Ավանդատների կապը եկեղեցու կենտրոնական տարածության հետ իրականացված է հյուսիսային և հարավային հենախորշերից

Եկեղեցին հարավից

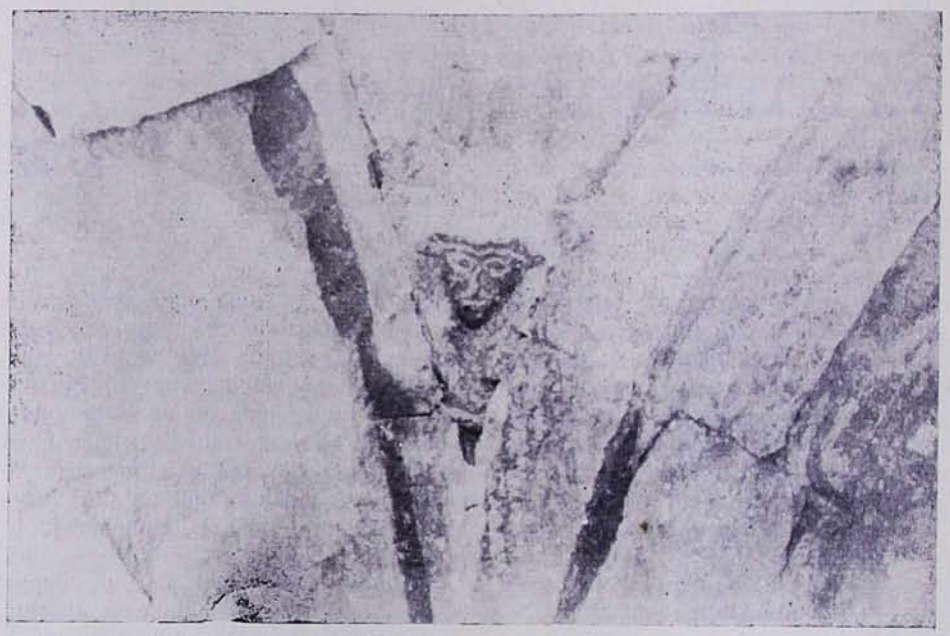

Հարավ-արևմտյան առագաստի բարձրաքանդակը

բացվող մուտքերով: Հետաքրքիր է, որ արևելյան և հյուսիսային հենախորշերը լուսամուտներ չունեն: Փոքր կենտրոնագմբեթ հուշարձաններից արևելյան խորանում լուսամուտ չունեն Լմբատավանքի, Նոր կյանքի, Բջնիի կառույցները[9], իսկ ավելի վաղ շրջանից՝ Ծիծեռնավանքի, Զարջարիսի, Կարենիսի, Արագածի (վեցաբսիդ) եկեղեցիները[10]:

Աղոթասրահը լուսավորվել է գմբեթի թմբուկից բացվող երեք լուսամուտներով (հյուսիսային մասում չկա) և արևմտյան հենախորշի մեկ լուսամուտով: Բացառված չէ, որ լուսամուտ է բացված եղել նաև հարավային հենախորշից: Բոլոր լուսամուտներն էլ ներսից և դրսից ավարտվում են կիսաշրջանաձև կամարով:

Կառուցողական յուրահատուկ առանձնահատկություններ ունեն ավանդատները: Դրանք արևելյան մասում խորանով վերջացող փոքր չափերի քառանկյուն սենյակներ են, որոնցից հյուսիսայինում խորանի հատակագիծը ունի ընդգծված պայտաձևություն, իսկ հարավայինում այն կիսաշրջանաձև է: Կիսաշրջանաձև են նաև թաղերի կտրվածքները: Գմբեթարդների եզրակամարները ունեն շեշտված պայտաձևություն: Ավանդատները լուսավորվել են գմբեթարդներից բացվող մեկական լուսամուտներով, որոնք վերնամասում ավարտվում են կիսաշրջանաձև կամարով: Եկեղեցու ընդհանուր կառուցվածքի և ավանդատների միասնականությունը ապացույց է, որ այդ սենյակները հետագայի հավելվածք չեն և առկա են եղել հուշարձանի նախնական հորինվածքում:

Կառույցի հենախորշերը միմյանց հպվում են անմիջականորեն: Հատակագծում կոր եզրագծերով հենախորշերն ավարտվում են գմբեթարդներով, իսկ ուղղանկյունները՝ կտրվածքում երկկենտրոն թաղերով: Թաղերի և գմբեթարդների միաշերտ եզրակամարները ստեղծում են քառանկյուն այն հիմքը, որն իր վրա է պահում գմբեթը:

Հուշարձանի կարևոր առանձնահատկություններից է նաև այն, որ եթե այս տիպի հայտնի հուշարձաններում գմբեթակիր կամարների ուրվագծերը կա՛մ պայտաձև են, կա՛մ կիսաշրջանաձև[11], ապա այստեղ դրանք երկկենտրոն են: Բացի արևմտյանից, մյուս կամարներն ունեն թույլ արտահայտված պայտաձևություն: Հայ ճարտարապետության մեջ երկկենտրոն կամարները կիրառվել են դեռ վաղ միջնադարից: Հնագույն օրինակներն են Ծիծեռնավանքի եկեղեցին (5-րդ դ.)[12] և Բագարանի Ս. Թեոդորոս եկեղեցին[13] (7-րդ դ.): Հետագայում դրանք լայն կիրառություն են ստանում 10-րդ դարից սկսած (Արգինայի տաճար[14] (10-րդ դ.), Հոռոմոսի Ս. Հովհաննես եկեղեցի[15] (11-րդ դ.) Անիի Մայր տաճար[16] (11-րդ դարի սկիզբ) և այլն):

Բացառիկ հետաքրքրությունն է ներկայացնում գմբեթատակ քառանկյունից դեպի թմբուկի բոլորակ հիմքը փոխանցման երկու համակարգերի (առագաստային և տրոմպային) համատեղ գործադրությունը (արևելյան մասում՝ տրոմպներ, արևմտյանում՝ առագաստներ): Եթե առագաստների շնորհիվ կամարների վերնամասերով անցնող հորիզոնական հարթության մեջ գմբեթատակ քառանկյան հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևմտյան անկյունները միանգամից վեր են ածվում կորագծի, ապա մյուս երկու անկյուններում այդ նույնը արված է հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևելյան մեկական մեծ տրոմպների վրա երկուական փոքր տրոմպների ավելացումով: Քանի որ գմբեթակիր կամարների տարբեր թռիչքների հետևանքով գմբեթատակ քառանկյունը ստացել է ոչ թե քառակուսու, ինչպես սովորաբար լինում է, այլ արևելք-արևմուտք առանցքով ձգվածություն ունեցող սեղան, բնականաբար թմբուկի ներքին հատակագիծն էլ շրջանագծի փոխարեն էլիպսի ձև է ստացել:

Վաղ միջնադարում երկու փոխանցումների համատեղ կիրառման փաստ կա ի դեմս Նոր Կյանքի եկեղեցու[17] (6-րդ դ.), սակայն այդտեղ դրանք գործադրվել են գմբեթատակ քառանկյան միևնույն հանգույցում (ստորին մասում՝ տրոմպ, վերևում՝ առագաստ): Եթե հաշվի առնենք նաև այն, որ 6—7-րդ դարերում առագաստների կիրառման օրինակները սակավաթիվ են (ամենահինը Ավանի տաճարում է[18]), ապա այդ առումով էլ է եկեղեցին կարևորություն ստանում:

Հուշարձանի բոլոր խաչաթևերն արտաքինից ունեն երկթեք ծածկ: Միաթեք ծածկով ավարտվում են միայն ավանդատները: Եկեղեցու ծածկասալերը չեն պահպանվել: Թե՛ ճակատները և թե՛ ներքին մակերեսները զուրկ են գեղազարդային հարդարանքի տարրերից: Բացառություն են կազմում տրոմպների և առագաստների վրա, կամարների հատման հենց անկյուններում գտնվող փոքր ելուստ ունեցող դիմաքանդակները:

Հյուսիսային տրոմպի վրա քանդակված է մորուքավոր մարդու գլուխ, որից մի փոքր վերև պատկերված է թևատարած մի թռչուն: Հարավային տրոմպի վրա կա կլոր եզրագծով մի դիմապատկեր, որը քայքայվածության պատճառով ճանաչելի չէ, սակայն ինչոր չափով հիշեցնում է առյուծ: Ինչ վերաբերում է առագաստների բարձրաքանդակներին, ապա հավանաբար հյուսիսայինում առ-

յուծի դեմք է, իսկ հարավայինում՝ մարդու: Քանդակներն հնաոճ են և աչքի են ընկնում կատարման պարզ ձևերով: Ս. Մնացականյանը մի առիթով գրում է, որ եկեղեցիների մեջ նշված տեղերում տեղադրված քանդակները պահպանիչ խորհրդանշաններ[19] են, իսկ մի այլ տեղ նշում է. «Առագաստների վրա սովորաբար պատկերվում էին ավետարանիչները: Այդ տեսնում ենք բյուզանդական և հայկական մի շարք հուշարձաններում (Տիգրան Հոնենցի եկեղեցին Անիում, Արփայի եկեղեցին և այլն): Այժմ դժվար է ասել, թե ինչպես էին առնչվում հնավանդ այդ խորհրդանշանները քրիստոնեական պատկերագրության հետ»[20]: Հնարավոր ենք համարում, որ վերը նկարագրված քանդակները ավետարանիչների խորհրդանշանները լինեն, թեև դրանք չունեն հայտնի պատկերագրական այն կերպը (առյուծ, մարդ, արծիվ, եզ), որին մենք ծանոթ ենք հետագա դարերի հուշարձաններից (Արենի և այլն):

Գմբեթակիր կամարների հատման անկյունամասերում դիմաքանդակներ ունեցող կառույցները այնքան էլ շատ չեն: Այդպիսիներից հայտնի են՝ Սանահինի Ս. Աստվածածին եկեղեցին[21] (10-րդ դ.), Գնդեվանքի տաճարը[22] (10-րդ դ.), Գանձասարի տաճարը (13-րդ դ.), Արենիի Ս. Աստվածածին եկեղեցին[24] (14-րդ դ.): Վաղ միջնադարից մեզ հայտնի միակ կառույցը նորահայտ[25] եկեղեցին է:

Եկեղեցիների հնագույն օրինակների հետ առնչությունները (գլխավոր խորանում լուսամուտի բացակայություն, տրոմպների և առագաստների համատեղ գործադրություն) և կառուցողական հնաոճ ձևերի օգտագործումը (ջեջտված պայտաձև խորաններ և կամարներ, հնաոճ քանդակներ) հիմք են տալիս նորահայտ այս հուշարձանը համարելու 5—6-րդ դարերի կառույց: Հայ ճարտարապետության այս ինքնատիպ ստեղծագործությունը մի շարք մանրամասներով իր տիպի մեջ միակը լինելով (հատակագծի երկխորան հորինվածք, գմբեթատակ քառանկյան տարբեր անկյուններում փոխանցման տարբեր համակարգերի օգտագործում, առագաստների և տրոմպների վրա գտնվող բարձրաքանդակներ, երկկենտրոն կամարների կիրառում), անկասկած կարևոր դեր պետք է խաղա հայ ճարտարապետության սկզբունքային որոշ հարցեր պարզաբանելու տեսակետից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ա. Շիրակացի, մատենագիտություն, Երևան, 1979, էջ 295, տես նաև Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ աշխարհացույցի, Երևան, 1963, էջ 32: Միջին դարերում այն կոչվել է նաև Քաշաթաղ, Խոժոռաբերդ:
2. Ս. Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ. էջ 34, կոչվել է նաև Աղուան:
3. Գավառի միայն մի եկեղեցի, այն է միայն մեկ տեղ հիշատակում է Մ. Կաղանկատվացին. «...Գայ իջանէ (ինչ որ արաբ կորավար.—Ռ. Ա.) յաղաղեջ գաւառ՝ յաւան մի՝ Արքուգետ կոչեցեալ, և իսկոյն հրամայէ այրել զկեղեցին, որ սրբոյն Գրիգորի էր անուանադրեալ» (Մ. Կաղանկատուացի, պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 331): Ղ. Ալիշանը գրում է. «Որքան ընդարձակ և ըստ բնութեան հանգամանայ գեղեցիկ թուի գաւառս այս, ըստ ցուցակութեան տեղագիր տախտակաց, այնքան և անծանօթ է մնացեալ յայժմուս, կարծեմ թէ և ի վաղուց իսկ»: (Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1893, էջ 265): Այնուհետև մանրամասն նկարագրելով գյուղերը, հիշատակում է երեք վանք՝ Ծիծեռնավանքը (էջ 268), Պնայ վանքը (էջ 267) և Պիլու վանքը (ներդիր քարտեզ):

Ե. Լալայանի «Զանգեզուրի գավառ» աշխատության մեջ նշված են Ծիծեռնավանքը, Պանտալիոն բժշկի մատուռը և, ըստ իրեն, ճարտարապետական տեսակետից ոչ մի արժեք չներկայացնող մի շարք ավերակ եկեղեցիներ: Դրանք են՝ Ջիջիվլի, Հերիկի, Մերիկի, Բայենդուրի, Հոչասի, Փչանիսի, Չրախլուի, Կատոսի, Սունասարի, Ղորդղաֆի, Ալիղուլի-Ուշաղի եկեղեցիները: (Ե. Լալայան, Զանգեզուրի գավառ, Բ. հատոր, Թիֆլիս, 1889, էջ 48—50):

Իսկ Ս. Բարխուդարյանը տալիս է Ծիծեռնավանքի, Քոչիսի, Մինքենդի, Շալվայի, Ահմեդլուի, Մրրիկի, Փարաջանց գյուղերի եկեղեցիների վիմական արձանագրությունները և նշում ևս մի մատուռ Մինքենդ գյուղից 4 կմ հեռու: (Ս. Բարխուդարյան, Դիվան հայ վիմագրության, Երևան, 1982, պր. 5, էջ 192—196): Գավառի գյուղերի և վանքերի մասին տեղեկություններ կան նաև Ստ. Օրբելյանի «Պատմություն Նահանգին Սիսական», Հ. Էփրիկյանի «Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան» և այլոց աշխատությունների մեջ:

Բերված հեղինակների աշխատությունների մեջ տեղը նշված վանքերից և եկեղեցիներից ոչ մեկը չի նույնանում մեզ հետաքրքրող հուշարձանի հետ, իսկ տեղը չնշված և միայն հիշատակված հուշարձանների մասին դժվար է որևէ բան ասել:

4. Վ. Գրիգորյան, Վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Երևան, 1982, էջ 5—8:
5. Նույն տեղում, էջ 6 և 49:
6. Անհրաժեշտ եմ համարում նշել, որ ընդհանրապես հայ ճարտարապետությանը հայտնի սակավաթիվ երկխորան կառույցներում խորանները կետեղված են միայն արևելյան կողմում (Հ. Քարոաջյան, Նոր Վարագավանքի ճարտարապետական

համալիրը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1984, № 7, էջ 63): Այդպիսի մի հուշարձան էլ կա ԼՂԻՄ Մարտակերտի շրջանի Վանք գյուղի մոտ, Դարպասներ կոչվող վայրում, Ջալալյանների իշխանական ապարանքի տարածքում:

Եթե չափերով փոքր այդ հուշարձանները ունեն մեմորիալ բնույթ (С. Х. Халпахчьян, Двухабсидные базилики Армении, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1954, № 8, էջ 51—62), և բնականաբար նախատեսված չեն եղել եկեղեցական բազմամարդ ծիսակատարությունների համար, ապա դիտարկվող եկեղեցու երկու տարբեր թևերում խորան ունենալը հավանաբար բխել է ֆունկցիոնալ անհրաժեշտությունից (Վ. Գիրգորյան, նշվ. աշխ., էջ 32):

7. Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ. էջ 49:
8. Նույն տեղում, էջ 140, գծ. 1 և 6, էջ 133, գծ. 1:
9. Նույն տեղում, էջ 49:
10. Նույն տեղում, էջ 60:
11. Նույն տեղում, էջ 69:
12. Մորուս Հասրաթյան, պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985, էջ 226:
13. Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1942, էջ 123, նկ. 74:
14. Նույն տեղում, էջ 305, նկ. 213:
15. Նույն տեղում, էջ 302, նկ. 211:
16. Նույն տեղում, էջ 342, նկ. 249:
17. Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ. էջ 36:
18. Նույն տեղում, էջ 72:
19. Ս. Մնացականյան, Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը, Երևան, 1976, էջ 69:
20. Ս. Մնացականյան, Պահպանիչ խորհրդանշանները միջնադարյան հայ քանդակագործության մեջ, Լրաբեր, 1970, № 3, էջ 192:
21. О. Х. Халпахчьян, Санаин, М., 1973, илл. 14—17:
22. Ս. Մնացականյան, Հայ ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960, էջ 50:
23. Ս. Մնացականյան, Պահպանիչ խորհրդանշանները միջնադարյան հայ քանդակագործության մեջ, Լրաբեր, 1970, № 3, էջ 192:
24. О. Х. Халпахчьян, Декоративное искусство средневековой Армении, Ленинград, 1971, илл. (94—97).
25. Հուշարձանին ծանոթացնելու և չափագրության ընթացքում ցույց տրված մեծ օգնության համար խորին շնորհակալություն եմ հայտնում Գորիս քաղաքի բնակիչներ Ռ. Հայրապետյանին, Ռ. Հարությունյանին, Հ. Մարտիրոսյանին: